दर्शनतालिका

दर्शन	ग्रन्थ	सूत्रकार	अध्याय	सूत्र	तत्त्व	प्रमाण	सिद्धान्त
सांख्य	सांख्यसूत्र	कपिल	6	537	25	तीन प्रमाण	सत्कार्यवाद * परिणामवाद
योग	योगसूत्र	पतंजलि	4 पाद	195	26	तीन प्रमाण	सत्कार्यवाद * सेश्वरवाद
न्याय	न्यायसूत्र	गौतम	5 आह्निक		16	चार प्रमाण	असत्कार्यवाद * पिठरपाकवाद
वैशेषिक	वैशेषिकसूत्र	कणाद	10	370	07	दो प्रमाण	परमाणुवाद * पीलुपाकवाद
पूर्व मीमांसा	मीमांसासूत्र	जैमिनि	12	2644	—	छः प्रमाण	अपूर्ववाद
उत्तर मीमांसा (वेदान्त)	ब्रह्मसूत्र	बादरायण	4 पाद	555	—	छः प्रमाण	विवर्तवाद * मायावाद

— × —

दर्शन	सूत्रकार	प्रमाण	सिद्धान्त	प्रमुख वाद
चार्वाक	बृहस्पति	प्रत्यक्ष (1)	भूतचैतन्यवाद	जड़वाद भौतिकवाद
बौद्ध	गौतम बुद्ध	2	अनात्मवाद शून्यवाद	विज्ञानवाद अपोहवाद
जैन	महावीर	2	स्यादवाद	अनेकान्तवाद

Scanned with CamScanner

* सांख्यकारिका *

कपिल → आसुरि → पंचशिख → ईश्वरकृष्ण

कपिल ↓ सांख्यसूत्र

पंचशिख ↓ षष्टितन्त्र

⇒ सांख्य कारिका का भाष्य एवं टीकाएँ :

- सांख्यकारिका ⇒ आचार्य ईश्वरकृष्ण
- सांख्यकारिकाभाष्य या गौड़पादभाष्य ⇒ आचार्य गौड़पाद
- माठरवृत्ति = माठराचार्य
- जयमंगला = शंकराचार्य
- सांख्यतत्त्वकौमुदी = वाचस्पतिमिश्र
- सांख्यप्रवचनभाष्य या विज्ञानामृत भाष्य ⇒ विज्ञान भिक्षु

अव्यक्त (मूल प्रकृति)
↓
महत
↓
अहंकार
↓
पंच तन्मात्रा
[महत, अहंकार, पंच तन्मात्रा] → प्रकृतिविकृति सप्त [व्यक्त]
↓
पंच महाभूत
↓
एकादशेन्द्रियाँ
[मन + ज्ञानेन्द्रिया + कर्मेन्द्रिया]
[पंच महाभूत, एकादशेन्द्रियाँ] → षोडशकस्तु विकृतिः

पुरुष ⇒ न प्रकृतिर्न विकृतिः
(ज्ञ)

⇒ दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्तोऽभावात् ॥
दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥

मूल प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः
प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न
विकृति पुरुषः ॥

⇒ **प्रमाण**

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥
प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम् आप्तश्रुतिराप्त वचनं तु ॥

⇒ **सत्कार्यवाद**

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

Scanned with CamScanner

⇒ पुरुष स्वरूप

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्यादधिष्ठानात् । पुरुष की सत्ता (05)
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥

जननमरणकरणानां प्रतिनियमात् अयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुष की अनेकता
पुरुष बहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययात् चैव ॥ (03)

⇒ प्रकृति स्वरूप

भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च । प्रकृति की सत्ता
कारणकार्यविभागाद् अविभागाद् वैश्वरूपस्य ॥ (05)

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । प्रकृति की अनुपलब्धि
सौक्ष्म्याद् व्यवधानाद् अभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ के आठ कारण (8)

- व्यक्त और अव्यक्त में समानता -

  त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि
  व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

- व्यक्त और अव्यक्त में असमानता -

  हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
  सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

- प्रकृति के तीन गुण :

  प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
  अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तय
  सत्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चल
  गुरु वरणकमेव तम प्रदीपवच्चार्थतो

- प्रकृति की दो अवस्थाएँ

  साम्यावस्था   विषमावस्था

* कस्माद् हेतोः प्रधानस्य अनुपलब्धिः
सांख्यकारिका - सौक्ष्म्याद्

सौक्ष्म्याद् तदनुपलब्धिर्नाभावात्
कार्यतः तदुपलभ्यते ।
महतादि तच्च कार्यं प्रकृति
सरूपं विरूपं च ॥
- (8)

Scanned with CamScanner

⇒ **अशक्तेः अष्टाविंशति भेदाः**

↳ * एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुधिष्टा ।
सप्तदशधा बुद्धेः विपर्ययात् तुष्टि सिद्धिनाम् ॥

⇒ **तुष्टेः नव भेदाः**

↳ * आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृति उपादान काल भागाख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥

⇒ **अष्टौ सिद्धयः**

↳ ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः — पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥

⇒ न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गैर्न भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्यो तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥

⇒ **भौतिक सर्ग**

↳ अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यक योनश्च पंचधा भवति ।
मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

⇒ **सम्यक् ज्ञानेन जीवन मुक्ति**

↳ सम्यक् ज्ञानाधिगमाद धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशात् चक्रभ्रमिवद धृतशरीरः ॥

सृष्टिक्रम

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पंचभ्यः पंच भूतानि ॥

- पुरुष + प्रकृति
  - ↓ महत्
    - ↓ अहंकार
      - सात्विक → एकादशेन्द्रिय → मन, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय
      - राजसिक
      - तामसिक → पंच तन्मात्रा → पंच महाभूत

⇒ **प्रत्ययसर्ग**

प्रत्ययो बुद्धिः तस्य सर्गः कार्यम्

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्दात् तस्य भेदास्तु पंचाशत् ॥

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्ति अशक्तिश्च करणवैकल्य
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥

भावसर्ग

- धर्म
- ज्ञान
- विराग → यतमान, व्यतिरेक, वशीकार, एकेन्द्रिय
- ऐश्वर्यम् → अणिमा, लघिमा, गरिमा, महिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, वशित्व, ईशित्व
- अधर्म
- अज्ञान
- अवैराग्य
- अनैश्वर्य

अणिमा = लघु शब्द + इमनिच् प्रत्यय

* अशक्तौ अधर्मस्य अन्तर्भावः

प्रत्ययसर्ग

- विपर्यय 05
  - तम 8
  - मोह - 8
  - महामोह - 10
  - तामिस्र - 18
  - अन्धतामिस्र - 18
  - = 62
- अशक्ति 28
- तुष्टि 09
  - आभ्यन्तर = प्रकृति, उपादान, काल, भाग
  - बाह्य → आदि = शब्द, रूप, रस, गन्ध, स्पर्श
- सिद्धि 08
  - तीन दुःखों की निवृत्ति
  - ऊह
  - शब्द
  - अध्ययन
  - सुहृत्प्राप्ति
  - दान

अष्टविकल्पो दैवः तैर्यक् योनश्च पंचधा भवति ।
मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

भौतिक सर्ग (14)

- दैवसृष्टि 08: ब्राह्म, प्राजापत्य, सौम्य, ऐन्द्र, गान्धर्व, यक्ष, राक्षस, पैशाच
- तैर्यकसृष्टि 05: पशु, पक्षी, मृग, सरीसृप, स्थावर
- मानुषसृष्टि 1

⇒ **भावसर्ग**

अध्यवसायो बुद्धिः धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्
सात्विकमेतद्रूपं तामसतस्माद्विपर्यस्तम् ॥

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥

वैराग्याद् प्रकृतिलयो संसारो भवति राजसाद् ।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययाद् तद् विपर्यासः ॥

Scanned with CamScanner

⇒ **कैवल्य**

प्रकृते: सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृति: ॥

मुक्ति
- जीवनमुक्ति
- विदेह मुक्ति

* **सांख्यमते कैवल्यं पुरुषस्य मन्यते** → **पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वत् अव्यक्तम्**

⇒ **क्रम**

शब्द → स्पर्श: → रूप → रस - गन्ध:

शब्द - प्रथम
गन्ध - अन्तिम ***

आकाश → वायु → तेज → जल → पृथिवी

→ आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्य: पृथिवी चोत्पद्यते,

अशक्ति
- इन्द्रिय सम्बन्धी अशक्ति — 11
- तुष्टि विपर्यय सम्बन्धि अशक्ति — 09
- सिद्धिसम्बन्धी तुष्टि रूप अशक्ति — 08

Scanned with CamScanner

* वेदान्तसार *

अद्वैत + द्वैत + विशिष्टाद्वैत
↓
वेदान्त के तीन प्रस्थान

> वेदान्त के प्रमुख सम्प्रदाय :

- *• अद्वैतवाद → शंकराचार्य → शारीरकभाष्य
- *• द्वैतवाद → मध्वाचार्य → पूर्णप्रज्ञभाष्य
- • द्वैताद्वैतवाद → निम्बार्काचार्य → वेदान्त पारिजात
- *• विशिष्टाद्वैत → रामानुजाचार्य → श्री भाष्य → श्री राम विशिष्ट है
  → 'श्रुतप्रकाशिका टीका' सुदर्शनाचार्य
- • भेदाभेद → आचार्य भास्कर → भास्करभाष्य
- • शुद्धाद्वैत → वल्लभाचार्य → अणुभाष्य → अणु वल शुद्ध है

⇒ **वेदान्तसार की टीकाएँ :**

- सुबोधिनी टीका ⇒ नृसिंह सरस्वती
- विद्वन्मनोरञ्जनी टीका ⇒ रामतीर्थ
- बालबोधिनी टीका ⇒ आपदेव

① काम्य → ज्योतिष्टोमादीनि *
② निषिद्ध → ब्राह्मणहननादीनि
③ नित्य → सन्ध्यावन्दनादीनि
④ नैमित्तिक → जातेष्ट्यादीनि *
⑤ प्रायश्चित्त → चान्द्रायणादीनि
⑥ उपासना → शाण्डिल्यविद्यादीनि

⇒ **मंगलाचरण**

अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनोसगोचरम् ।
आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥

• वेदान्तो नामोपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च ।

⇒ **अनुबन्ध चतुष्टय**

1. अधिकारी :

अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्त उपासनानुष्ठिन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता अधिकारि ।

- काम्यानि - स्वर्गादीष्टसाधनानि, ज्योतिष्टोमादीनि
- निषिद्धानि - नरकाद्यनिष्टसाधनानि, ब्राह्मणहननादीनि
- नित्यानि - प्रत्यवायसाधनानि, सन्ध्यावन्दनादीनि

Scanned with CamScanner

• नैमित्तिकानि - पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि
• प्रायश्चित्तानि - पापक्षयसाधनानि चान्द्रायणादीनि
• उपासनानि - सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि, शाण्डिल्यविद्यादीनि

नित्य + नैमित्तिक + प्रायश्चित्त ⇒ चित्तशुद्धि

नित्य + नैमित्तिक + प्रायश्चित्त + उपासना = कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोकः

उपासना ⇒ चित्त की एकाग्रता

• साधन-चतुष्टय

(i) नित्यानित्यवस्तुविवेक = नित्य - ब्रह्मैव नित्यं वस्तु, अनित्य - ततोऽन्यदखिलम् अनित्यमिति

(ii) इहामुत्रार्थफलभोगविराग

(iii) शमादिषट्कसम्पत्ति = शम → श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः
दम → बाह्येन्द्रियाणां तद् व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम्
उपरति → विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः
तितिक्षा → शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता
समाधान → निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानम्
श्रद्धा → गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वासः

(iv) मुमुक्षुत्व

2. विषय :

जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं प्रमेयं तत्रैव वेदान्तानां तात्पर्यात्

3. सम्बन्ध :

तदैक्यप्रमेयस्य तत् प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य च बोध्यबोधकभावः

4. प्रयोजन :

तदैक्यप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिः स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च ।
तरति शोकमात्मविद्, ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ॥

Scanned with CamScanner

ईश्वर से जगत की उत्पत्ति :

तमः प्रधानविक्षेपशक्तिमद् अज्ञानोपहितचैतन्याद् आकाशः। आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते। तस्माद्वा एतस्माद् आत्मन आकाशः सम्भूतः।

आकाश → वायु → अग्नि → जल → पृथिवी

⇒ अध्यारोप

↳ असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवत् वस्तुनि अवस्तु आरोप: अध्यारोप:

- वस्तु = सच्चिदानन्द- अनन्ताद्वयं ब्रह्म
- अवस्तु = अज्ञानादि सकल जड़ समूह:

⇒ अपवाद

↳ अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्तस्य अवस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम्।

⇒ लिंगशरीरोत्पत्ति

सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि। अवयवस्तु - ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं, बुद्धिर्मनसी, कर्मेन्द्रियपंचकं वायुपंचकं चेति।

- ज्ञानेन्द्रिय उत्पत्ति :

एतानि आकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेण चोत्पद्यन्ते।

- अन्तःकरण उत्पत्ति :

एते पुनः आकाशादिगत सात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यः उत्पद्यन्ते।

- पञ्च कर्मेन्द्रिय उत्पत्ति :

एतानि पुनः आकाशादीनां रजोंशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेण चोत्पद्यन्ते।

- पञ्चवायु :

एतत् प्राणादि पंचकम् आकाशादिगत रजोंशेभ्यो मिलितेभ्यः उत्पद्यते।

Scanned with CamScanner

⇒ **अज्ञान**

अज्ञानं तु सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधी भावरूपं यत्किञ्चित् इति वदन्ति अहमज्ञ इत्यादि अनुभवात् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।

- अज्ञान की दो अवस्थाएँ :

  ① समष्टि ईश्वर :
  ↳ इयं समष्टिः उत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना ।
  - अज्ञान की समष्टि से उपहित चैतन्य = 'ईश्वर' है ।

  ⑪ व्यष्टि प्राज्ञ :
  ↳ इयं व्यष्टिः निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना ।

  * जीव की अवस्था :

    सुषुप्तिकाल → प्राज्ञ
    स्वप्नकाल → तैजस
    जागरण → विश्व

- अज्ञान की दो शक्तियाँ

[A] आवरण शक्ति : रज्जु में सर्प की सम्भावना

↳ आवरणशक्तिः तावत् अल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतम् आदित्यमण्डलम् अवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाज्ञानं परिच्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणम् अवलोकयितृबुद्धिपिधायकतया -च्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यम् ।

अनयाऽऽवृतस्यात्मनः कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखित्व-दुःखित्वादि-संसार-सम्भावनापि भवति यथा = स्व-अज्ञानेन आवृतायां रज्जां सर्पत्वसम्भावना

[B] विक्षेप शक्ति : रज्जु में सर्प का मानना

↳ विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृत्त रज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकम् उद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्याऽऽकाशादि-प्रपञ्चम् उद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम् । तदुक्तम् –

"विक्षेपशक्तिः लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत्"

- पंच ज्ञानेन्द्रिय + बुद्धि ⇒ विज्ञानमय कोश = ज्ञानशक्ति (कर्ता)
- पंच ज्ञानेन्द्रिय + मन ⇒ मनोमय कोश = इच्छाशक्ति (करण)
- पंच वायु + पंच कर्मेन्द्रिय ⇒ प्राणमय कोश = क्रियाशक्ति (कार्य)

विज्ञानमय + मनोमय + प्राणमय ⇒ सूक्ष्म शरीर

इन तीनों कोशों से उपहित चैतन्य = हिरण्यगर्भ, सूत्रात्मा, प्राण कहलाता है।

⇒ **पंचीकरण**

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते॥

- आकाश ⇒ $\frac{1}{2}$ आकाश + $\frac{1}{8}$ वायु + $\frac{1}{8}$ तेज + $\frac{1}{8}$ जल + $\frac{1}{8}$ पृथिवी
- वायु ⇒ $\frac{1}{2}$ वायु + $\frac{1}{8}$ आकाश + $\frac{1}{8}$ तेज + $\frac{1}{8}$ जल + $\frac{1}{8}$ पृथिवी
- तेज ⇒ $\frac{1}{2}$ तेज + $\frac{1}{8}$ आकाश + $\frac{1}{8}$ वायु + $\frac{1}{8}$ जल + $\frac{1}{8}$ पृथिवी
- जल ⇒ $\frac{1}{2}$ जल + $\frac{1}{8}$ आकाश + $\frac{1}{8}$ वायु + $\frac{1}{8}$ जल + $\frac{1}{8}$ पृथिवी
- पृथिवी ⇒ $\frac{1}{2}$ पृथिवी + $\frac{1}{8}$ आकाश + $\frac{1}{8}$ वायु + $\frac{1}{8}$ तेज + $\frac{1}{8}$ जल

⇒ **परिणामवाद और विवर्तवाद**

- परिणाम = 'सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः'

  जब कोई वस्तु अपना स्वरूप त्यागकर किसी अन्य रूप को धारण कर लेती है तो उसे 'परिणामवाद' या 'विकारवाद' कहते है।

  उदा. ⇒ 'दूध का दही में परिवर्तन होना'

- विवर्तवाद = अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरितः

  जब किसी वस्तु में अयथार्थ मिथ्या प्रतीति के कारण दूसरी वस्तु मालूम पड़ती है तो वह 'विवर्त' कहलाती है।

  उदा. ⇒ 'रस्सी में सर्प का आभास होना'

Scanned with CamScanner

⇒ महावाक्यार्थ निरूपणम्

↳ • **तत्त्वमसि** - छा. उपनिषद्, सामवेद

⇓

इदं तत्त्वमसि इति वाक्यं **सम्बन्धत्रयेण अखण्डार्थ** बोधकं भवति -

सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥

(i) पदयोः सामानाधिकरण्यम्
(ii) पदार्थयोः विशेषणविशेष्यभावः
(iii) प्रत्यगात्मलक्षणयोः लक्ष्यलक्षणभावः

लक्षणा

- **जहद् लक्षणा** — लक्षण लक्षणा ⇓ गंगायां घोषः
- **अजहद् लक्षणा** — उपादान लक्षणा ⇓ शोणो धावति, कुन्ताः प्रविशन्ति
- **जहद्-अजहद् लक्षणा** — भाग लक्षणा ⇓ तत्त्वमसि

- अनुभव वाक्य = अहं ब्रह्मास्मि - बृ. आ. उप। शु.
- उपदेश वाक्य = तत्त्वमसि - छा. उप. । साम.

चार महावाक्य

- ऋ. ऐतरेयोपनिषद् → **प्रज्ञानं ब्रह्म**
- यजु. बृहदारण्यक उपनिषद् → **अहं ब्रह्मास्मि**
- साम. छान्दोग्य उपनिषद् → **तत्त्वमसि**, सर्वं खल्विदं ब्रह्म
- अथर्व. माण्डुक्योपनिषद् - **अयमात्मा ब्रह्म**

⇒ जीवन मुक्ति

↳ जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृतेऽज्ञानतत्कार्यसञ्चित कर्मसंशयविपर्ययादीनामपिबाधितत्वाद्, अखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ (मुण्डको. 2/2/8)

वेदान्तसार के अनुसार सूक्ष्मशरीर के 17 अवयव

⇒ सूक्ष्मशरीराणि सप्तदश- अवयवानि लिंगशरीराणि ।

अवयवास्तु → ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिर्मनसी कर्मेन्द्रियपंचकं वायुपंचकं चेति

* ज्ञानेन्द्रियाणि → श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि ।
  एतानि आकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यो पृथक्-पृथक् क्रमेण चोत्पद्यन्ते ।

* बुद्धिर्नाम → निश्चयात्मिकान्तः करणवृत्तिः
* मनो नाम → संकल्पविकल्पात्मिकान्तः करणवृत्तिः ।
  अनयोः एव चित्त- अहंकारयोः अन्तर्भावः ।

अनुसंधानात्मिकान्तः करणवृत्तिः ← (चित्त) ; (अहंकार) → अभिमानात्मिकान्तः करणवृत्तिः अहंकारः

→ एते पुनराकाशादिगतसात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यन्ते ।

इयं [बुद्धि + ज्ञानेन्द्रियैः] सहिता [विज्ञानमयकोशो] भवति ।

2022 * { अयं कर्तृत्व- भोक्तृत्व - सुखित्व - दुःखित्व - आद्याभिमानत्वेन इहलोक परलोकगामी व्यवहारिको जीव इत्युच्यते ।

→ [मनस्तु + ज्ञानेन्द्रियैः] सहितं [मनोमयकोशो] भवति

* कर्मेन्द्रियाणि → वाक् - पाणि - पाद - पायु - उपस्थाख्यानि ।
  एतानि पुनः आकाशादीनां रजोंशेभ्यो व्यस्तेभ्यो पृथक्-पृथक् क्रमेण चोत्पद्यन्ते ।

* वायवः → प्राणापानव्यानोदानसमानाः

Scanned with CamScanner

- प्राणो नाम = प्राक् गमनवान् नासाग्रस्थानवर्ती ।
- अपानो नाम- अवाक् गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्ती ।
- व्यानो नाम - विष्वक् गमनवान् अखिलशरीरवर्ती: ।
- उदानो नाम - कण्ठस्थानीय उर्ध्वगमनवान् उत्क्रमणवायु: ।
- समानो नाम - शरीरमध्यगता शितपीतात् नादिसमीकरणकर: ।

केचिद् तु 'नाग- कूर्म- कृकल- देवदत्त -धनञ्जयाख्या' पञ्चान्येवायव: सन्तीति वदन्ति ।

→ तत्र नाग: उद्गिरणकर:
→ कूर्म: उन्मीलन कर:
→ कृकल: क्षुत्कर:
→ देवदत्तो जृम्भणकर:
→ धनञ्जय: पोषणकर: ।

* एतत् प्राणादि पंचकं आकाशादिगत रजोंशेभ्यो मिलितेभ्य: उत्पद्यते ।

Scanned with CamScanner

* तर्कसंग्रह * [वैशेषिक दर्शन]

⇓
अन्नम्भट्ट

तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः द्रव्यादिसप्तपदार्थाः

⇒ मंगलाचरण

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥

⇒ पदार्थ

द्रव्य- गुण- कर्म- सामान्य- विशेष - समवाय- अभावाः सप्त पदार्थाः

1. पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ।
2. रूप- रस- गन्ध- स्पर्श- संख्या- परिमाण- पृथक्त्व - संयोग- विभाग- परत्वापरत्व - गुरुत्व - द्रवत्व - स्नेह - शब्द - बुद्धि - सुख- दुःख- इच्छा - द्वेष- प्रयत्न - धर्माधर्म संस्काराः चतुर्विंशति गुणाः ॥
3. चलनात्मकं कर्म । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पंच कर्माणि ।
4. परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।
   नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं द्रव्यगुणवृत्तिः। तत् द्विविधं पराऽपरा भेदात् । परं- सत्ता । अपरं- जाति द्रव्यत्वादि ।
5. नित्यद्रव्यवृत्तयोः विशेषाः तु अनन्ता एव ।
6. समवायस्तु एक एव । नित्यसम्बन्ध समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः। ययोर्द्वयोर्मध्ये एकम् अविनश्यद् अपराऽश्रितमेवावतिष्ठते तौ अयुतसिद्धौ ।
7. अभावश्चतुर्विधः
   - प्रागभावः ⇒ अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेःपूर्वं कार्यस्य ।
   - प्रध्वंसाभावः ⇒ सादिरनन्तः प्रध्वंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ।
   - अत्यन्ताभावः ⇒ त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः
   - अन्योन्याभावः ⇒ तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताको अन्योन्याभावः

Scanned with CamScanner

⇒ कारण

कारणं त्रिविधं - समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्

→ यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम् । यथा - तन्तवः पटस्य समवायिकारणम् ।

→ कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति यत् कारणं तद् असमवायिकारणम् ।

यथा → तन्तुसंयोगः पटस्य असमवायि

तन्तुरूपं पटरूपस्य असमवा

→ तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् ।

यथा - तुरीवेमादिकं पटस्य निमित्त का

* द्रव्य-सामान्ययोः → समवायिकारणत्वम्
* क्रिया-गुणयोः → असमवायिकारणत्व

⇒ प्रमाण

• प्रत्यक्ष प्रमाण = तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद् द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ।

→ तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं । यथा - 'इदं किञ्चिद्'

→ सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा - डित्थोऽयं, ब्राह्मणोऽयं, श्यामोऽयमिति, पाचकोऽयमिति ।

• प्रत्यक्षज्ञानहेतुः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः

संयोग सन्निकर्ष = चक्षु → घट

संयुक्तसमवाय सन्निकर्ष = चक्षु → घट → रूप

संयुक्त समवेत समवाय = चक्षु → घट → रूप → रूपत्व

समवाय सन्निकर्ष = श्रोत्र → शब्द

समवेत समवाय सन्निकर्ष = श्रोत्र → शब्द → शब्दत्व

विशेषण-विशेष्यभाव = पृथिवी → घटाभाव

Scanned with CamScanner

• अनुमान प्रमाण = • अनुमितिकरणम् अनुमानम् ।

• परामर्शं जन्यंज्ञानम् अनुमिति ।

• व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्मता ज्ञानं परामर्शः । यथा - वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः तद् जन्यं पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् अनुमितिः

• यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति सहचर्यनियमो व्याप्तिः

• व्याप्यस्य पर्वतादि वृत्तित्वं पक्षधर्मता ।

→ स्वार्थानुमान = तत्र स्वार्थं स्व अनुमितिहेतुः

→ परार्थानुमान = यत्तु स्वयं धूमाद् अग्निम् अनुमाय परं प्रतिबोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत् परार्थानुमानम् ।

प्रतिज्ञा → पर्वतो वह्निमानमिति ।

हेतु → धूमवत्वादिति ।

उदाहरण → यो यो धूमवान् सो सोऽग्निमान् ।

उपनय → तथा चाऽयम् ।

निगमन → तस्मात् तथा ।

स्वार्थानुमानम् इति परार्थानुमित्योः लिङ्गपरामर्शो एव करणम् ।
तस्मात् लिंगपरामर्शोऽनुमानम् ।

→ लिंगम् त्रिविधम् :

(i) अन्वयव्यतिरेकि = अन्वयेन व्यतिरेकेन च व्याप्तिमद् अन्वयव्यतिरेकि
यथा - वह्नौ साध्ये धूमवत्वम् ।

(ii) केवलान्वयि = अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि ।
यथा → घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवत् ॥

(iii) केवलव्यतिरेकि = व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि ।
यथा - पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात् ।

Scanned with CamScanner

• पक्ष = सन्दिग्धसाध्यवान्पक्षः।
यथा- धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः॥

• सपक्ष = निश्चितसाध्यवान् पक्षः।
यथा - तत्रैव महानसम्॥

• विपक्ष = निश्चित् साध्य अभाववान् विपक्षः।
यथा - तत्रैव महाह्रदः।

• हेत्वाभास :
सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंच हेत्वाभासाः।

① सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः
(स त्रिविधः साधारणम्, असाधारणम् अनुपसंहारि

② साध्य अभाव व्याप्तो हेतुः विरुद्धः।
यथा - शब्दो नित्य कृतकत्वात् इति।

③ यस्य साध्याभाव साधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः।
यथा - शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत्।
शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत्॥

④ असिद्धः त्रिविधः
(i) आश्रयासिद्धः = गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्

(ii) स्वरूपासिद्ध = शब्दो गुणः चाक्षुषत्वात्।

(iii) व्याप्यत्वासिद्ध = सोपाधिको हेतुः व्याप्यत्वासिद्धः।
पर्वतो धूमवान् वह्निमत्वाद् — साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् उपाधिः। आर्द्रेन्धनसंयोगः उपाधिः

⑤ यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः।
यथा - वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात् जलवत्।

Scanned with CamScanner

• उपमान प्रमाण = उपमितिकरणम् उपमानम् ।
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानम् उपमिति । तत् करणं सादृश्यज्ञानम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणम् अवान्तर व्यापारः । यथा - गौसादृशं गवयः ।

• शब्द प्रमाण = आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता: । वाक्यं पद-समूहः । यथा - गामानयेति । शक्तं पदम् ।

• आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थ ज्ञानहेतुः

→ आकांक्षा = पदस्य पदान्तरव्यतिरेक प्रयुक्त अन्वय अननुभाव-कत्वं आकांक्षा । आकांक्षादिरहितं वाक्यम् अप्रमाणम् । यथा - गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम् आकांक्षाविरहात् ।

→ योग्यता = अर्थाबाधो योग्यता । यथा - अग्निना सिंचति इति न प्रमाणं योग्यताविरहात् ।

→ सन्निधि = पदानामविलम्बेन उच्चारणं सन्निधिः । → सामीप्य

• वाक्यम् द्विविधम् = वैदिकं लौकिकं च ।
वैदिकम् ईश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम् ।
लौकिकं तु आप्त उक्तं प्रमाणम् ॥
अन्यद् अप्रमाणम् ।

⇒ अयथार्थ अनुभवः

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः - संशय विपर्ययतर्क भेदात् ।

• संशय ⇒ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।

• विपर्यय ⇒ मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा - शुक्तौ इदं रजतमिति ।

• तर्क ⇒ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपः तर्कः । यथा - यदि वह्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्याद् इति ।

Scanned with CamScanner

⇒ स्मृति :

यथार्थ स्मृति = प्रमाजन्या यथार्था

अयथार्थ स्मृति = अप्रमाजन्या अयथार्था

⇒ **वैशेषिक धारा के प्रमुख आचार्य**

- उदयनाचार्य = किरणावली
- श्रीधर आचार्य = न्यायकन्दली

कणाद → वैशेषिक सूत्र

प्रशस्तपाद → पदार्थधर्मसंग्रह

⇒ **अन्तिम गुण- संस्कार**

* संस्कारस्त्रिविधः -'वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति'

→ वेग = वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः ।

→ भावना = 'अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना' । आत्ममात्रवृत्तिः

→ स्थितिस्थापक = 'अन्यथाकृतस्य पुनः तदावस्थापादः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः'

⇒

गुरुत्व ⇒ आद्यपतन असमवायिकारणत्वम् गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्ति

द्रवत्वम् ⇒ **आद्यस्यन्दासमवायिकारणं द्रवत्वम्** *

स्नेह ⇒ चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः

पृथक्त्व ⇒ पृथग्व्यवहाराऽसाधारणकारणं पृथक्त्वम्

Scanned with CamScanner

⇒ नवद्रव्यलक्षणम्

पृथिवी

तत्र गन्धवती पृथिवी। सा द्विविधा - नित्या अनित्या च। नित्या परमाणुरूपा, अनित्या कार्यरूपा। पुनस्त्रिविधा - शरीर- इन्द्रिय- विषय भेदात्। शरीरम् अस्मद् आदीनाम्। इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाऽग्रवर्ति। विषयो मृत्पाषाणादि।

पृथिवी → नित्या
पृथिवी → अनित्या → शरीर = अस्मदादीनाम्
अनित्या → इन्द्रिय = घ्राण
अनित्या → विषय = मृत्पाषाणादि

आप

शीतस्पर्शवत्य आपः। सा द्विविधा - नित्या अनित्याश्च। नित्या परमाणुरूपाः अनित्या कार्यरूपाः। पुनस्त्रिविधा - शरीर- इन्द्रिय- विषय भेदात्। शरीरं वरुणलोके, इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाऽग्रवर्ती। विषयः सरित समुद्रादि।

आप → नित्या
आप → अनित्या → शरीर = वरुणलोके
अनित्या → इन्द्रिय = रसन
अनित्या → विषय = सरित समुद्रादि

तेज

उष्णस्पर्शवत् तेजः। तच्च द्विविधम् - नित्यमनित्यञ्च। नित्य परमाणुरूपं अनित्यं कार्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम् - शरीर इन्द्रिय विषय भेदात्। शरीरंमादित्यलोके प्रसिद्धम्। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति। विषयश्चतुर्विधः - 'भौम- दिव्य- औदर्य- आकरज' भेदात्।

- भौमं वह्न्यादिकम्
- अबिन्धनं दिव्यं विद्युतादि
- भुक्तस्य परिणाम हेतुः औदर्यम्
- आकरजं सुवर्णादि।

वायु

रूपरहित स्पर्शवान् वायुः । स द्विविधो नित्यानित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः अनित्य कार्यरूपः । स पुनस्त्रिविधः शरीर-इन्द्रिय-विषयभेदात् । शरीरं वायुलोके, इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्, सर्वशरीरवर्ती । विषयो वृक्षादिकम्पन हेतुः । शरीराऽन्तः सञ्चारी वायुः प्राणः, स च एकोऽपि उपाधि भेदात् प्राणाऽपानादि संज्ञां लभते ।

आकाश

शब्दगुणकम् आकाशम् । तच्च एकं विभु नित्यं च ।

काल

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स च एकः विभुः नित्यश्च

दिक्

प्राची आदि व्यवहारहेतुः दिक् । सा च एका नित्या विभु च ।

आत्मा

ज्ञानाधिकरणमात्मा । स द्विविधः - परमात्मा जीवात्मा च इति । तत्र ईश्वरः सर्वज्ञः, परमात्मा एक एव । जीवः तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ।

मन

सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनम् इन्द्रियं मनः । तत च प्रत्यात्मा-नियतत्वात् अनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च ॥

— x —

* तर्कभाषा *

- केशवमिश्र

न्याय दर्शन

अक्षपाद गौतम

प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्याय:

⇒ **मंगलाचरण**

बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशम्, अल्पेन वाञ्छत्यलस: श्रुतेन ।
संक्षिप्तयुक्त्यन्वितर्कभाषा, प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा ॥

⇒ **पदार्थ** 16

प्रमाण- प्रमेय- संशय- प्रयोजन- दृष्टान्त - सिद्धान्त- अवयव - तर्क - निर्णय वाद - जल्प - वितण्डा - हेत्वाभास - छल - जाति - निग्रहस्थानाम् तत्त्वज्ञानात् नि:श्रेयसाधिगम: ।

• त्रिविध शास्त्रप्रवृत्ति :

(i) उद्देश्य: = नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनम्

(ii) लक्षण = लक्षणं तु असाधारणधर्मप्रवचनम्

(iii) परीक्षा = लक्षितस्य लक्षणमुपपद्यते न वेति विचार: परीक्षा ।

⇒ **प्रामाण्यवाद**

प्रामाण्यसम्बन्धो वाद: प्रामाण्यवाद:

सांख्य = स्वत: प्रामाण्य   स्वत: अप्रामाण्य

न्याय- वैशेषिक = परत: प्रामाण्य   परत: अप्रामाण्य

मीमांसा- वेदान्त = स्वत: प्रामाण्य   परत: अप्रामाण्य

बौद्ध = परत: प्रामाण्य   स्वत: अप्रामाण्य

Scanned with CamScanner

⇒ **प्रमेय**

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्याभाव फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् (न्यायसूत्र 1.1.9)

⇒ **हेत्वाभास का क्रम तर्कभाषानुसार**

असिद्ध > विरुद्ध > अनैकान्तिक > प्रकरणसम > बाधित

* परन्तु तर्कसंग्रह में पहले 'सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः' है।

⇒ दोषत्रये न गण्यते -

- **व्याप्तिः**
- अव्याप्ति
- अतिव्याप्ति
- असम्भव

(अव्याप्ति, अतिव्याप्ति, असम्भव) ये तीन दोष कहलाते है

अर्थसंग्रह - लौगाक्षिभास्कर < अर्थसंग्रह, तर्ककौमुदी

मीमांसा
↓
जैमिनि

मीमांसा दर्शन के कुछ प्रमुख ग्रन्थ

- मीमांसा सूत्र = महर्षि जैमिनि
- शाबरभाष्य = शबर स्वामि
- तन्त्र वार्तिक = कुमारिल भट्ट
- श्लोकवार्तिक = कुमारिल भट्ट

⇒ मीमांसा के तीन सम्प्रदाय

(i) भाट्ट मत → कुमारिल भट्ट → अभिहितान्वय वाद
(ii) गुरु मत → प्रभाकर गुरु → अन्विताभिधान वाद
(iii) मिश्र मत → मुरारि मिश्र

⇒ मंगलाचरण

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः ।
कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहम् ॥

* अथातो धर्मजिज्ञासा

अथ = वेदाध्ययन अनन्तर्य वचनः

अतः = वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थतम्

धर्मजिज्ञासा = धर्मस्य जिज्ञासा
↓
जिज्ञासा पदस्य विचारे लक्षणा

⇒ धर्मलक्षणविचार

यागादिरेव धर्मः । वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः ॥

Scanned with CamScanner

→ वेदप्रतिपाद्य = भोजनादौ - अतिव्याप्तिवारणाय

→ प्रयोजनवत् = प्रयोजनेऽतिव्याप्ति वारणाय

→ अर्थः = अनर्थफलकत्वाद् अनर्थभूते श्येनादौ अतिव्याप्तिवारणाय

* यजेत स्वर्गकामः

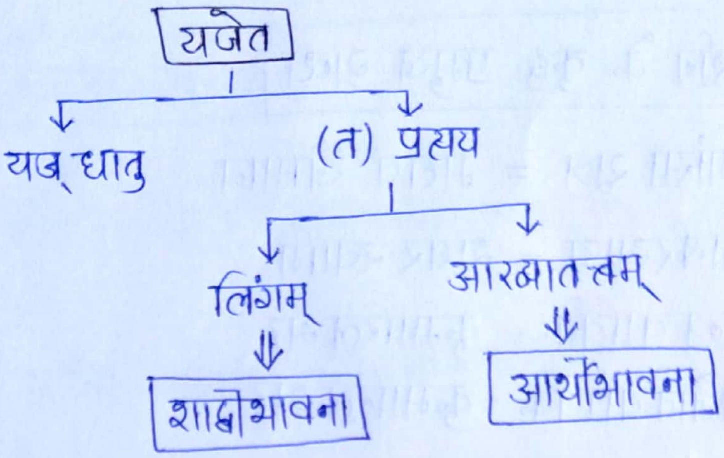

=> **भावना**

भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापार विशेषः

→ शाब्दी भावना :

पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापार विशेषः शाब्दी भावना ।
सा च लिङ्‌ंशेनोच्यते ।
यथा - 'गामानय' इति अस्मिन् वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम् ।

→ आर्थी भावना :

प्रयोजनेच्छाजनित क्रियाविषयव्यापारः आर्थीभावना ।
सा च आख्यातत्वांशेनोच्यते ।

=> **वेदलक्षणविचार**

अपौरुषेयं वाक्यं वेदः । स च विधि- म
अर्थवाद भेदात् पंचविधः ।

① **विधिमीमांसा**

तत्र अज्ञात अर्थ ज्ञापको विधिः ।

यथा → अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः

* भावनायाः लिंगादि ज्ञानं करणं भवति →
शाब्दीभावना भाव्य निर्वर्तकत्वेन

Scanned with CamScanner

• विधिश्चतुर्विधः = उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः अधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति

→ उत्पत्तिविधिः

कर्मस्वरूपमात्र बोधको विधिः उत्पत्तिविधिः।

यथा - अग्निहोत्रं जुहोति

- याग
  - द्रव्य
  - देवता

→ विनियोगविधिः

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिः विनियोगविधिः।

यथा - दध्ना जुहोति

- याग
  - प्रकृति याग
  - विकृति याग

षड् सहायक प्रमाण:

• श्रुति → निरपेक्षोरवः श्रुतिः
  - विधात्री
  - अविधात्री
  - विनियोक्त्री
    - विभक्तिरूपा
    - समानाभिधानरूपा
    - एकपदरूपा

• लिंग → शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्

• वाक्य → समभिव्याहारो वाक्यम्

• प्रकरण → उभयाकांक्षा प्रकरणम्
  - महाप्रकरण
  - अवान्तर प्रकरण

• स्थान → देशसामान्यं स्थानम्
  - पाठसादेश्यम्
    - यथासंख्यपाठ
    - सन्निधिपाठ
  - अनुष्ठानसादेश्यम्

• समाख्या → यौगिकः शब्दः
  - वैदिकी
  - लौकिकी

→ प्रयोगविधिः

• प्रयोग प्राशुभाव बोधको विधिः प्रयोगविधिः

• अङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिः

यथा - दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्

तत्र षट् प्रमाणानि - श्रुति - अर्थ - पाठ - स्थान - मुख्य प्रवृत्त्याख्यानि

• श्रुति → तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः
  - केवलक्रमपर = वेदं कृत्वा वेदिं करोति
  - विशिष्टपदार्थपर = वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः

• अर्थ → यत्र प्रयोजनवशेन क्रम निर्णयः सोऽर्थक्रमः।

यथा - यवागूं पचति, अग्निहोत्रं जुहोति।

• पाठ → पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः
  - मन्त्रपाठ
  - ब्राह्मणपाठ - समिधो यजति तनूनपातं यजति

Scanned with CamScanner

• स्थान → स्थानं नाम उपस्थितिकः।

• मुख्य → प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रमः सः मुख्यक्रमः।

• प्रवृत्ति →

→ अधिकारविधिः

कर्मजन्यफलस्वाम्य- बोधको विधिः अधिकार विधिः।
यथा - यजेत स्वर्गकामः

② मन्त्र- मीमांसा

प्रयोगसमवेत अर्थस्मारका मन्त्राः
मन्त्रैरेव स्मर्तव्यम्

* अपूर्वविधि = प्रमाणान्तरेण - अप्राप्तस्य प्रापको विधिः अपूर्वविधिः
यथा- यजेत स्वर्गकामः

* नियमविधि = पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिः नियमविधिः।
उदा. - व्रीहिन् अवहन्ति।*

नानासाध्यसाधनक्रियायाम् एकसाधनप्राप्तौ
अप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिः नियमविधिः।

* परिसंख्याविधि = उभयोश्च युगपत् प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः
परिसंख्याविधिः।
यथा- पञ्च पञ्च नखाः भक्ष्याः

• परिसंख्या विधि के तीन दोष :

① श्रुतहानि
② अश्रुतकल्पना
③ प्राप्तबाध

श्रुतार्थस्य परित्यागाद् अश्रुतार्थप्रकल्पनात्।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा॥

Scanned with CamScanner

③ नामधेय मीमांसा

नामधेयानां च विधेयार्थपरिच्छेदकतया अर्थत्वम् ।
यथा - उद्भिदा यजेत पशुकामः

नामधेय के निमित्त चतुष्टय
- (i) मत्वर्थलक्षणाभयात् ⇒ उद्भिदा यजेत पशुकामः
- (ii) वाक्यभेदभयात् ⇒ चित्रया यजेत पशुकामः
- (iii) तत्प्रख्यशास्त्रात् ⇒ अग्निहोत्रं जुहोति / यदाहवनीये जुहोति
- (iv) तद् - व्यपदेशात् ⇒ श्येनेनाभिचरन् यजेत

④ अर्थवाद - मीमांसा

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यम् अर्थवादः ।

सम्बन्ध स्थापन के आधार पर
- * विधिशेष = वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ।
- * निषेधशेष = सोऽरोदीत ।

- * गुणवाद = प्रमाणान्तर विरुद्ध अर्थ बोधको गुणवादः ।
- * अनुवाद = प्रमाणान्तर प्राप्त्यर्थ बोधकोऽनुवादः ।
- * भूतार्थवाद = प्रमाणान्तर विरोध तत् प्राप्तिरहितार्थ बोधको भूतार्थवादः

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानात् अर्थवादस्त्रिधा मतः ॥

→ गुणवाद = आदित्यो यूपः
→ अनुवाद = अग्निर्हिमस्य भेषजम्
→ भूतार्थवाद = इन्द्रो वृत्राय वज्रम् उदयच्छत ।

Scanned with CamScanner

⑤ निषेध मीमांसा

पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः ।
यथा - कलञ्जं न भक्षयेत् ।

- नञ् अर्थ के प्रत्ययार्थ अन्वय के दो बाधक है -
  - (i) तस्य व्रतम् उपक्रम
    ↳ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्
  - (ii) विकल्पप्रसक्ति
    ↳ यजतिषु ये यजामहं करोति न अनुयाजेषु ।

Scanned with CamScanner

योगसूत्र

⇒ **योगदर्शन के प्रमुख ग्रन्थ**

- योगसूत्र = महर्षि पतंजलि
- व्यासभाष्य = महर्षि व्यास
- तत्त्ववैशारदी = वाचस्पति मिश्र
- योगवार्तिक = विज्ञानभिक्षु
- भोजवृत्ति = राजा भोज
- योगमणिप्रभा = रामानन्द सरस्वती
- नीयन्यायमालाविस्तार = माधवाचार्य

4 पाद

- समाधिपाद → 51 सूत्र
- साधन पाद → 55
- विभूति पाद → 55
- कैवल्य पाद → 34

⇒ **अथ** योगानुशासनम्

* **अधिकारार्थ** में है न कि अनन्तर्यस्य

⇒ **चित्तभूमियां**

क्षिप्तं - मूढं - विक्षिप्तं - एकाग्रं - निरुद्धमिति चित्तभूमयः

- क्षिप्तम् = रजसा विषयेषु एव वृत्तिमत्।
- मूढम् = तमसा निद्रादि वृत्तिमत्।
- विक्षिप्तम् = क्षिप्तादि विशिष्टं विक्षिप्तं सत्त्वाधिक्येन समादधदपि चित्तं एवैमात्रयाऽन्तरा विषयान्तरवृत्तिमत्।
- एकाग्रम् = एकस्मिन्नेव विषयेऽग्रे शिखायस्य चित्तदीपस्य इति एकाग्रम्।
- निरुद्ध = निरुद्ध - सकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषम् इत्यर्थः

* चित्त ⇒ चित्तशब्देनाऽत्र अन्तःकरणं बुद्धिम् उपलक्षयति।

Scanned with CamScanner

⇒ चित्तवृत्तियां

क्लिष्ट ⇒ बाहरी वृत्ति / संसार की ओर...

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः अक्लिष्ट ⇒ विवेकख्याति

• प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः पंच वृत्तयः

• प्रमाण ⇒ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि।

• विपर्यय ⇒ विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठितम्।

*• विकल्प ⇒ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो

*• निद्रा ⇒ अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिः नि

*• स्मृति ⇒ अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स

• विपर्यय ⇒ 'द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेण एकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत इति'

• विकल्प ⇒ 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं'
'प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रिय पुरुषः'

चित्तवृत्तीनाम् निरोधः

'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरो

→ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः।

→ दृष्टानुश्रविकविषय वितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्।

⇒ ईश्वर का स्वरूप

• क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः

• क्लेश ⇒ अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः

→ अनित्याऽशुचिदुःखान् आत्मसु, नित्यशुचिसुखात्मख्यातिः अविद्या

→ दृग्दर्शनशक्त्योः एकात्मता इव अस्मिता

→ सुखातिशयिनः रागः

→ दुःखानुशयी द्वेषः

→ स्वरस वाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः

Scanned with CamScanner

• कर्म = कुशल - अकुशलानि कर्माणि

• विपाक = कर्मफलं विपाक:

• आशय = तद् अनुगुणा वासना आशया:

[पुरुषविशेषः ईश्वर]

त्रयमेकत्र संयमः

⇑

अन्तिम तीन - धारणा ध्यान समाधि → संयमः

⇒ योगाङ्ग

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ।

① यम : (महाव्रत)

↳ " अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा : यमा: "

महाव्रत

→ अहिंसा = अहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानाम् अनभिद्रोहः ।
अहिंसा प्रतिष्ठायां तत् सन्निधौ वैरत्यागः ॥

→ सत्य = सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।

→ अस्तेय = अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्

→ ब्रह्मचर्य = ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्य उपस्थस्य संयमः ।

→ अपरिग्रह = विषयाणाम् अर्जन - रक्षण - क्षय - सङ्ग - हिंसादोष
दर्शनात् अस्वीकरणम् अपरिग्रहः ।
अपरिग्रहस्थैः ये जन्मकथन्ता - सम्बोधः ।

② नियम :

"शौचसन्तोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः"

→ शौच = पवित्र रहना (आन्तरिक और बाह्य)
शौचात् स्व - अङ्ग जुगुप्सा परैरसंसर्गः
सत्त्वशुद्धिसौमनस्य एकाग्र इन्द्रियजय आत्मदर्शनयोग्यत्वानि
- च

Scanned with CamScanner

→ सन्तोष = सन्तोषः सन्निहितसाधनादिकस्य अनुपादित्सा ।
सन्तोषाद् अनुत्तमसुखलाभः

द्वितीयपाद में क्रियायोग

→ तप = तपो द्वन्द्वसहनम् ।
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः

→ स्वाध्याय = स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणाम् अध्ययनं प्रणवजपो वा ।
स्वाध्यायाद् इष्टदेवता सम्प्रयोगः

→ ईश्वरप्रणिधान → ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्म अर्पणम् ।
" समाधिसिद्धिः ईश्वरप्रणिधानात्

③ आसन :

स्थिरसुखम् आसनम् ।

प्रयत्नशैथिल्य अनन्तसमापत्तिभ्याम् ।

④ प्राणायाम :

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोः गतिविच्छेदः प्राणायामः

⑤ प्रत्याहार :

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः

यथा - मधुकरराज - मक्षिका उत्पतन्तम् अनुत्पतन्ति निविशमानमनु निविशन्ते । तथा इन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानि इत्येष प्रत्याहारः ।

⑥ धारणा :

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।

यथा - नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके

⑦ ध्यान :

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्

Scanned with CamScanner

४. समाधि :

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।

→ सम्प्रज्ञात समाधि : [सबीज समाधि, सविकल्पक समाधि]

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः ।

- वितर्क ⇒ वितर्कः चित्तस्य आलम्बने स्थूलः आभोगः '
- विचार ⇒ सूक्ष्मो विचारः ।
- आनन्द ⇒ आनन्दो आह्लादः ।
- अस्मिता ⇒ एकात्मिका संविदस्मिता ।

→ असम्प्रज्ञात समाधि : [निर्बीज, निर्विकल्पक]

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः → भव प्रत्यय / उपाय प्रत्यय

भव प्रत्यय ↑ 'भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्'

उपाय प्रत्यय ↓ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्

* क्रियायोग

तपः-स्वाध्याय - ईश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।

⇒ कैवल्य

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्

→ जीवनमुक्ति
→ विदेहमुक्ति

⇒ चित्त के विक्षेप उत्पन्न करने वाले विघ्न :

व्याधि - स्त्यान - संशय - प्रमाद - अ

अलब्धभूमिकत्व - अनवस्थितत्व चित्तविक्षे

⇒ विक्षेपों के साथी :

दुःख - दौर्मनस्य - अङ्गमेजयत्व - श्वास

सहभुवः

* समापत्ति *

- 'क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेः ग्रहीतृ-ग्रहणग्राह्येषु तदञ्जनता समापत्तिः'

→ समापत्ति चार प्रकार का होता है -
- सवितर्क समापत्ति
- निर्वितर्क समापत्तिः
- सविचार समापत्ति
- निर्विचार समापत्ति

* [शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः] * 2019

* 'स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्र निर्भासा निर्वितर्का'
↓
[निर्वितर्क समापत्ति]

* न्यायसिद्धान्तमुक्तावली *

└→ आचार्य विश्वनाथ पंचानन

⇒ **प्रमुख ग्रन्थ**

- गौतम → न्यायसूत्र (पांच अध्याय)
- वात्स्यायन → न्यायभाष्य
- उद्योतकर → न्यायवार्तिक
- वाचस्पतिमिश्र → तात्पर्यटीका
- जयन्तभट्ट → न्यायमञ्जरी
- भासर्वज्ञ → न्यायसार, न्यायभूषणसार
- उदयन → किरणावली
- केशवमिश्र → तर्कभाषा
- अन्नम्भट्ट → तर्कसंग्रह दीपिका

* अनुमानखण्ड *

⇒ **अनुमिति**

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ।
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि ॥

⇒ **परामर्श**

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ।
व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्शः उच्यते ॥

⇒ **व्याप्ति**

व्याप्तिः साध्यवद् अन्यस्मिन् सम्बन्धः उदाहृतः ॥

अथवा हेतुमत् निष्ठविरहा प्रतियोगिता ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिः उच्यते ॥

Scanned with CamScanner

⇒ **पक्ष**

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।
स पक्षः तत्र वृत्तित्व ज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥

⇒ **हेत्वाभास**

अनैकान्तो विरुद्धश्चऽप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पंचधा ॥

⇒ **अनैकान्त (सव्यभिचार) हेत्वाभास**:

आद्यः साधारणस्तु स्याद् असाधारणकोऽपरः ।
तथैव अनुपसंहार्यो त्रिधा अनैकान्तिको भवेत् ॥

→ यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः । } साधारण अनैकान्तिक
उदा. पर्वतो वह्निमान सत्वात् ।

→ यस्तु उभयस्माद्व्यावृत्तः सत्वसाधारणो मतः । } असाधारण अनैकान्तिक
उदा. - पृथिवी नित्या गन्धवत्त्वात्

→ तथैव अनुपसंहार्यो केवलान्वयिपक्षकः } अनुपसंहार्यो अनैकान्तिक
उदा. - सर्वं तुच्छं प्रमेयत्वाद्

⇒ **विरुद्ध हेत्वाभास**

यः साध्यवति नैवाऽस्ति स विरुद्धः उदाहृतः ।

⇒ **असिद्ध हेत्वाभास**

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥

① आश्रयासिद्ध
② स्वरूपासिद्ध
③ व्याप्यत्वासिद्ध

Scanned with CamScanner

→ पक्ष असिद्धिर्यत्र पक्षो भवेत् मणिमयो गिरिः । → आश्रयासिद्ध

→ ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वाद् अत्र असिद्धिरथाऽपरा । → स्वरूपासिद्ध

→ व्याप्यत्वासिद्धिः अपरा नीलधूमादिके भवेत् । → व्याप्यत्वासिद्ध

⇒ सत्प्रतिपक्ष (प्रकरणसम) हेत्वाभास

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता

⇒ कालात्ययापदिष्ट (बाधित) हेत्वाभास *

* साध्यशून्यो यत्र पक्षः त्वसौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥

Scanned with CamScanner

ब्रह्मसूत्र ⇓ बादरायण

चार अध्याय
① समन्वय
② अविरोध
③ साधन
④ फल

1. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा

= अथ अतः ब्रह्मजिज्ञासा

अथ ⇓ आनन्तर्य अर्थः

अतः → हेत्वर्थः

अथ ⇒ साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरम्

• ब्रह्मजिज्ञासा = ब्रह्मणः जिज्ञासा → ज्ञातुम् इच्छा
⇓
'कर्मणि षष्ठी' से षष्ठी तत्पुरुष हुआ है, 'षष्ठी शेषे' से नहीं।

• जिज्ञासा के 'सा' में सन् प्रत्यय है।

② जन्माद्यस्य यतः

= जन्मादि अस्य यतः ⇒ कारण (ब्रह्म)

जन्मादि ⇓ उत्पत्ति, स्थिति प्रलय

अस्य → इस जगत् के

यतः → जिससे होता है वह ब्रह्म है

* जन्माद्यस्य यतः *
→ इसमें 'तद्गुण संविज्ञान बहुव्रीहि' समास है।
→ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि वाक्यमत्र विषयः
→ मीमांसाकानां 'प्रमाण मीमांसा' अस्ति ⇒ यथार्थवादी *
→ तटस्थ लक्षण *

③ शास्त्रयोनित्वात् = [योनि = कारण / प्रमाण]

= शास्त्र (वेद) में उस 'ब्रह्मको' जगत् का कारण बताया गया है, इसलिए (उसको जगत् का कारण मानना उचित है)।

= शास्त्रं योनि प्रमाणं यस्मिन् तस्यः भावः शास्त्रयोनित्वम्। तस्मात् शास्त्रयोनित्वात्।

Scanned with CamScanner

④ **तत्तु समन्वयात्**

⇒ **तु** तत् समन्वयात् **तत्**

⇓ तु — तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्यर्थः

⇓ तत् — 'तद् ब्रह्म वेदान्तेषु प्रतिपाद्यते'

= जगत् की उत्पत्ति कार्य ब्रह्म ही करता है। अनुमान आदि प्रमाणों से इसकी पुष्टि होने के कारण।

समन्वयात् ⇒ सम्यक् तात्पर्यत्वेन तेषां तत्र अन्वयात्

ब्रह्मसूत्राणि

⇓

शाङ्करभाष्यम् (शारीरकमीमांसा)

- **भामतीव्याख्या** ⇒ **वाचस्पतिमिश्र**
- **पंच्चपादिका** ⇒ **पद्मपाद - आचार्य**
- **भाष्यरत्नप्रभा** ⇒ **गोविन्दानन्द**
- **न्यायनिर्णयः** ⇒ **आनन्दगिरिः**

⇒ शंकराचार्यस्य गुरूणां गुरु = **गौड़पाद**

शंकराचार्य का गुरु → **गोविन्दपाद**, इनका गुरु → **गौड़पाद**

∴ **शंकराचार्य → गोविन्दपाद → गौड़पाद**

∴ इसलिए गौड़पाद को 'परमगुरु' भी कहा जाता है।

- वाचस्पतिमिश्र - ↳ **अवच्छेदवाद**
- * प्रकाशात्मयति ↳ **प्रतिबिम्बवाद**
- * सुरेश्वराचार्य ↳ आभासवाद

Scanned with CamScanner

जैनदर्शन

सर्वदर्शनसंग्रहः [माधवाचार्य]

प्रवर्तक = ऋषभदेव

- २५ तीर्थंकर - २३वाँ = पार्श्वनाथ
  २५ वाँ = महावीर [12 वर्ष पर्यन्तं कठोरतपं कृतवान्]

⇒ प्रमुख ग्रन्थ

- महावीर स्वामी = जैनागम
- उमास्वाति = तत्त्वार्थाधिगम सूत्र / तत्त्वार्थसूत्र
- समन्तभद्र = आप्तमीमांसा
- हेमचन्द्र = प्रमाणमीमांसा
- देवसूरि = प्रमाणनय- तत्त्वालोकालंकार

= → श्वेताम्बर = श्वेतवस्त्र [उमास्वामी], (i) देशवासी, (ii) स्थानवासी
  → दिगम्बर = निर्वस्त्र (i) तारणपंथ (ii) तेरापंथ (iii) बीसपंथ

⇒ मोक्षमार्गसाधनानि त्रिरत्नानि

सम्यग्दर्शन - ज्ञान - चरित्राणि मोक्षमार्गः

सम्यग्दर्शन → तत्त्वार्थ श्रद्धानं सम्यक् दर्शनम्

सम्यग्ज्ञान → यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद् विस्तरेण वा ।
येऽवबोधः तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥

तज्ज्ञानं पंचविधं - [मति - श्रुत - अवधि - मनः पर्याय - केवल भेदेन]

सम्यग्चरित्र → सर्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते ।
कीर्तितं तद् अहिंसादि व्रतभेदेन पंचधा ॥ } *

अहिंसा - सूनृत - अस्तेय - ब्रह्मचर्य - अपरिग्रहाः ॥

⇒ सप्त तत्त्व :

जीव - अजीव - आस्रव - बन्ध - संवर - निर्जरा - मोक्षाः तत्त्वानि ।

Scanned with CamScanner

⇒ **सम्यक् ज्ञान**

↳ यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद् विस्तरेण वा ।
योऽवबोधः तमत्राहुः सम्यक् ज्ञानं मनीषिणः ॥

* तत् ज्ञानं पंचविधम् -'मति श्रुति अवधि मनः पर्याय केवल भेदेन'

- मति = ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य
  आपृतः सत् यथार्थं मनुते सा मतिः ।

- श्रुति = ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।

- अवधि = सम्यक् दर्शनादि गुणजनितक्षयोपशम निमित्तम्
  अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः ।

- मनः पर्याय = ईर्ष्यान्तराय- ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्य
  अर्थस्य स्फुटं परिच्छेदं ज्ञानं मनः पर्यायः ।

- केवल = तपः क्रियाविशेषान्यदर्थं सेवन्ते तपस्विनः तत्
  ज्ञानमन्यज्ञानासंसृष्टं केवलम् ।

Scanned with CamScanner

① जीव

बोधात्मको जीवः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च ।

- जीव
  - संसारी (बद्ध)
    - समनस्क
    - अमनस्क
      - त्रस (05)
      - स्थावर
  - मुक्त

[एक जन्म से दूसरे जन्म को प्राप्ति करने वाले संसारी]

* जीव के 5 भाव या स्वरूप होते हैं -
- औपशामिकः
- क्षायिकः
- मिश्रः
- औदयिकः
- परिमाणामिकः

} क्रम

• भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्विविधाः - समनस्का - अमनस्काश्च ।

→ तत्र संज्ञिनः समनस्काः । शिक्षाक्रियाऽलापग्रहणरूपा संज्ञा ।

→ तद् विधुराः तु अमनस्काः ।

ते च अमनस्का द्विविधाः = त्रस-स्थावर भेदात्

+ तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयः चतुर्विधाः त्रसाः

+ पृथिवी - आप - तेज - वायु - वनस्पतयः स्थावराः ।

• भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः [मुक्त जीव वे है, जो दूसरा जन्म नहीं पाते]

② अजीव

अबोधात्मको अजीवः । पुद्गलः धर्माधर्मः आकाशः कालः पंचविधः ।

→ पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तः पुद्गलः

ते च द्विविधाः - अणवः स्कन्धाश्च ।

भोक्तुमशक्या अणवः

द्वयणुकादयः स्कन्धाः

→ धर्मास्तिकायः प्रवृत्यनुमेय ।

→ अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेय ।

→ आकाश

Scanned with CamScanner

→ काल

अजीव

- पुद्गल
  - अणु — भोक्तुमशक्या अणवः
  - स्कन्ध → द्व्यणुकादयः स्कन्धः
- धर्मः
- अधर्मः
- आकाश
- काल
  - द्रव्य
  - व्यवहार

③ **आस्रव**

औदारिकादि-कायादि-चलनद्वारेण आत्मस्चलनं योगपदवेदनीयम् आस्रवः

④ **बन्ध**

सकषायत्वात् जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः।
बन्धश्चतुर्विधः - प्रकृति- स्थिति- अनुभव- प्रदेशाः इति *

⑤ **संवर** मोक्ष प्राप्ति के लिए प्रथम प्रयास

आस्रवनिरोधः संवरः। येन आत्मनि प्रविशत्कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिमित्यादिः संवरः॥

संचारकारणयोगाद् आत्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधाः - 'कायगुप्ति- वाक्गुप्ति - मनोगुप्ति भेदात्'

⑥ **निर्जरा** जीव में विद्यमान कर्मफल को विनष्ट करना

अर्जितस्य कर्मणस्तपः प्रभृतिभिः निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वम्।
सा निर्जरा द्विविधा = काल- उपक्रमिक भेदात्।

⑦ **मोक्ष**

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतुनां निरोधे अभिनवकर्माभावान् निर्जरा-हेतुसन्निधानेन अर्जितस्य कर्मणः निरस-नादात्यन्तिक कर्ममोक्षणं मोक्षः॥

Scanned with CamScanner

⇒ **सप्तभङ्गीनय**

1. स्यादस्ति
2. स्यान्नास्ति
3. स्यादस्ति नास्ति च
4. स्याद् अवक्तव्यम्
5. स्याद् अस्ति अवक्तव्यम् च
6. स्याद् नास्ति अवक्तव्यम् च
7. स्यादस्ति च नास्ति च अवक्तव्यम् ।

⇒ **प्रमुख सिद्धान्त**

- स्याद्वाद
- अनेकान्तवाद
- द्वैतवाद
- देहात्मपरिणामवाद

चार्वाक → बौद्ध - जैन

Scanned with CamScanner

बौद्ध दर्शन

⇒ **भावना-चतुष्टय**

हीनयान:

- **वैभाषिक** → कात्यायनीपुत्र → बाह्यार्थ प्रत्यक्षवाद (सर्वास्तिवाद) → सर्वं क्षणिकं क्षणिकं
- **सौत्रान्तिक** → कुमारलात → बाह्यार्थ अनुमेयवाद → सर्वं दुःखं दुःखं

महायान:

- **योगाचार** → मैत्रेयनाथ → बाह्यार्थ शून्यवाद (विज्ञानवाद) → सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणं
- **माध्यमिक** → नागार्जुन → शून्यवाद → सर्वं शून्यं सर्वं शून्यम्

* वैभाषिक :

कात्यायनीपुत्र (प्रवर्तक), वसुबन्धु, सं...

* सौत्रान्तिक :

कुमारलात (प्रवर्तक), यशोमित्र, श्रीना...

* योगाचार :

मैत्रेयनाथ (प्रवर्तक), दिङ्नाग, धर्मकीर्ति, धर्मपाल, स्थिरमति, शंकरस्वामी

* माध्यमिक :

नागार्जुन (प्रवर्तक), शान्तिरक्षित, चन्द्रकीर्ति, शान्तिदेव, बुद्धपालित

* भावना चतुष्टय क्रम *

⇒ माध्यमिक > योगाचार > वैभाषिक > सौत्रान्तिक

⇒ **ज्ञान के चार करण**

ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः 'आलम्बन-समनन्तर-सहकारी-अधिपति' रूपाः

Scanned with CamScanner

⇒ **चित्त और उसके विकार - पांच स्कन्ध**

स्कन्धः पंचविधः = 'रूप - विज्ञान - वेदना - संज्ञा - संस्कार' संज्ञकः

→ सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः।

→ आलयविज्ञान - प्रकृतिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः।

→ सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः।

→ गौरित्यादिशब्दः उल्लेखिसम्विप्रवाहः संज्ञास्कन्धः।

→ धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः

⇒ **चार आर्यसत्य**

दुःख - समुदाय - निरोध - मार्गाः चत्वार आर्यबुद्धस्य अभिमतानि तत्त्वानि।

* **दुःख** = तत्र दुःखम् प्रसिद्धम्।
* **दुःखसमुदाय** = समुदायो दुःखकारणम्। → प्रत्ययोपनिबन्धन / → हेतूपनिबन्धन
* **दुःखनिरोध** = तदुभयनिरोधः
* **दुःखनिरोधमार्ग** = तन्निरोधोपायो मार्गः

⇒ **द्वादश - आयतन**

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च।
मनोबुद्धिरितिप्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः॥

- पंच ज्ञानेन्द्रियाणि + पंच कर्मेन्द्रियाणि + मन + बुद्धि

⇒ **त्रिवृत्तकरणानि**

अग्नि, जल, पृथिवी

⇒ बौद्ध के मत में दो पदार्थ

* स्वलक्षण
* सामान्यलक्षणम्

⇒ प्रमुख सिद्धान्त

* असत्कार्यवाद
* प्रतीत्यसमुत्पादवाद *
* क्षणिकत्ववाद *
* अनात्मवाद
* शून्यवाद
* यथार्थवाद
* अनुभववाद
* बोधिसत्व
* ऐहिकवाद
* विज्ञानवाद
* प्रतीतिवाद

⇒ प्रमुख ग्रन्थ

- कात्यायनीपुत्र = ज्ञानप्रस्थानशास्त्र
- कुमारताल = कल्पनामण्डितिका
- मैत्रेयनाथ = अभिसमयकारिका
- नागार्जुन = माध्यमिककारिका
- दिङ्नाग = प्रमाणसमुच्चयवाद
- धर्मकीर्ति = प्रमाणवार्तिक
- वसुबन्धु = अभिधम्मकोश

Scanned with CamScanner